

LOCURI ALE MEMORIEI

**Politicile simbolice ale spațiului public
într-un oraș memorial**

Mihai S. Rusu

Cuprins

Introducere: Orașul memorial	/ 1
Partea I: Teorie și metodă	/ 11
Semiotica arenelor memoriale:	
politicile simbolice ale spațiului	/ 13
Coordonate metodologice: abordare, date, metode	/ 24
Identificări sociale, orientări politice, date socio-demografice	/ 27
Partea a II-a: Toponimie	/ 41
Toponimie stradală	/ 43
Toponimie instituțională	/ 131
Politicile municipale ale toponimiei urbane	/ 181
Partea a III-a: Monumente	/ 243
Politicile monumentale ale memoriei	/ 245
Statuia lui Samuel von Brukenthal	/ 275
Bustul lui Avram Iancu	/ 307
Concluzii: Orașul memoriei critice	/ 335
Bibliografie	/ 343
Anexe	/ 377
Indice nominal și tematic	/ 451

Lista tabelelor	/ VIII
Lista figurilor	/ X
INTRODUCERE: ORAȘUL MEMORIAL	/ 1
PARTEA I: TEORIE ȘI METODĂ	/ 11
Semiotica arenelor memoriale: politicile simbolice ale spațiului	/ 13
Coordonate metodologice: abordare, date, metode	/ 24
Identificări sociale, orientări politice, date socio-demografice	/ 27
Atitudini față de Sibiu	/ 27
Mândrie colectivă și identificări socio-spațiale	/ 32
Valori politice și orientări ideologice	/ 33
Date socio-demografice	/ 35
PARTEA A II-A: TOPONIMIE	/ 41
Toponimie stradală	/ 43
Comunismul și schimbarea de regim din 1989	/ 44
Străzi denumite după personalități comuniste	/ 56
Denumiri stradale cu conotații comuniste	/ 58
Evenimentele din decembrie 1989	/ 60
Redenumirea B-dului G-ral Vasile Milea	/ 69
Moștenirea național-comunismului:	
Str. Nicolae Bălcescu	/ 82
Germanitatea Sibiului	/ 90
Patrimoniul material și moștenirea simbolică a orașului	/ 91
Revenirea la vechile denumiri săsești	/ 92
Denumiri stradale afișate în plăcuțe bilingve	/ 96
Stradă din Sibiu numită după Klaus Iohannis	/ 104
Denumiri numerice	/ 118
Toponimie instituțională	/ 131
Toponimia instituțiilor culturale	/ 131
Centrul Cultural „Ion Besoiu”	/ 131
Toponimia instituțiilor educaționale	/ 138
Școala Gimnazială „Radu Selejan”	/ 147
Colegiul Național „Octavian Goga”	/ 156
Politicile municipale ale toponimiei urbane	/ 181
Politicile consultaționale și decizionale	/ 181
Decidenții (re)denumirilor stradale	/ 186
Autoritarism toponimic	/ 187
Anvergura consultării publice	/ 188

Politicile de gen ale toponimiei stradale	/ 190
Redenumirea unor străzi cu nume de femei	/ 203
Neotoponimie cu nume de femei	/ 205
Merite istorice ale genurilor reflectate în toponimia actuală	/ 207
Neoliberalism și comodificare toponimică	/ 218
Dreptul toponimic al companiilor	/ 224
Vânzarea denumirii Stadionului Municipal	/ 226
Dezvoltare comunitară și toponimie urbană	/ 233
Habermann Markt	/ 234
Gușterland	/ 236
PARTEA A III-A: MONUMENTE	/ 243
Politicile monumentale ale memoriei	/ 245
Statuia lui Samuel von Brukenthal	/ 275
Bustul lui Avram Iancu	/ 307
CONCLUZII: ORAȘUL MEMORIEI CRITICE	/ 335
BIBLIOGRAFIE	/ 343
ANEXE	/ 377
Registrul istoric complet al denumirilor străzilor din Hermannstadt/Sibiu	/ 377
Plăci comemorative amplasate în Sibiu	/ 415
Plăci informative amplasate în Sibiu	/ 437
Instrumentul de cercetare – Chestionarul	/ 439
INDICE NOMINAL ȘI TEMATIC	/ 451

Partea I: Teorie și metodă

Semiotica arenelor memoriale: politicile simbolice ale spațiului

În lucrarea sa clasică dedicată comunităților urbane, Max Weber a definit orașul drept o comunitate caracterizată de cinci elemente fundamentale: (1) un sistem de fortificații cu rol defensiv; (2) o piață permanentă în baza căreia orașul în cauză să constituie un centru comercial; (3) un sistem codificat de reguli gestionat de un sistem juridic autonom; (4) o formă durabilă de asociere a cetățenilor într-o structură corporativă care să asigure un simțământ al apartenenței; respectiv (5) suficientă libertate politică disponibilă cetățenilor urbani încât aceștia să își poată alege proprii conducători (Weber, 2013) [1921]. Sibiul, ca și alte orașe săsești din Transilvania, satisface toate aceste criterii ale urbanității de tip occidental evidențiate de către sociologul german (vezi, în acest sens, volumul *Sibiul veacului al XVI-lea: rânduirea unui oraș transilvănean* al Mariei Pakucs-Willcocks, 2018). Fără a minimaliza importanța aspectelor ce țin de economia politică a orașului accentuate în sociologia urbană de gânditori precum Max Weber – aspecte ce evidențiază rolul fundamental al instituțiilor politice și al curților juridice, al autocefaliei în guvernarea urbană, al participării politice în configurarea structurilor de putere etc. – în cartea de față voi trata orașul dintr-o perspectivă informată de geografia simbolică. Dintr-o astfel de perspectivă, îmi propun să conceptualizez orașul ca un spațiu al memoriei, un ansamblu de locuri memoriale – simbolice și materiale deopotrivă – în care este condensată istoricitatea comunității alături de alte semnificații politice, culturale și istorice.

Așadar, în centrul eșafodajului teoretic al lucrării de față stă noțiunea de „oraș memorial”. Conceptul este inspirat din titlul cărții lui M. Christine Boyer (1994), *The City of Collective Memory*. În înțelegerea autoarei, orașul memoriei colective cuprinde „întreaga topografie urbană, o structură spațială care se întinde peste locuri bogate și sărace, include monumente onorifice și umile, forme permanente și efemere”. În același timp, memorialitatea orașului este dată și de locurile de adunare colectivă și spațiile de dezbatere publică (p. 9). Prin prisma conceptului de „oraș memorial”, avansează o interpretare a orașului ca alcătuind un spațiu al memoriei suprapus unui peisaj cultural. Orașul memorial poate fi conceput ca un ansamblu de elemente materiale și simbolice, structurat pe trei niveluri pe scala verticală ce urcă de la concret

(material) către abstract (simbolic). Acesta cuprinde, mai întâi, o infrastructură fizică: (1) *morfologia materială a spațiului construit* consistă din volumetria clădirilor și decorul lor arhitectural; din planul urbanistic și structura tramei stradale; din toate aceste elemente esențialmente fizice, dar care conțin semnificații memoriale înscrise – vizibil dar mai curând invizibil, discret și implicit – în însăși materialitatea lor. Spre exemplu, stilul arhitectural al unei clădiri, dincolo de dimensiunea estetică sau artistică, face trimiteri la perioada istorică în care construcția respectivă a fost ridicată. În mod ostentativ sau camuflat, asumat pe față sau tănuit cu grijă, opțiunile arhitecturale sunt impregnate de semnificații politice, identitare și memoriale. Astfel, neogoticul clădirii Palatului Westminster (dar și a Parlamentului Ungar, care îl imită) celebrează trecutul medieval și valorile acestei perioade, pe care îl dorește resuscitat, oricât de contradictoriu, în parlamentarismul secolului al XIX-lea. În mod similar, Casa Republicii din București (astăzi Palatul Parlamentului), prin volumetria sa monumentală și stilul neoclastic, transmite un mesaj inconfundabil de putere politică și grandoare națională. După cum o arată exemplul aceluiași București, cu a sa tramă stradală radical remodelată în urma cutremurului din 1977 pentru a construi Casa Republicii și Bulevardul Victoriei Socialismului (Danta, 1993; Cavalcanti, 1997), planul urbanistic este la rândul său un instrument al puterii lipsit de inocență politică.

Mizele de putere subîntinse de planificarea teritorială și urbanism au fost relevate de analiza întreprinsă de Walter Benjamin (1999) [1938] asupra Parisului. Benjamin a arătat că în spatele amplului program de remodelare urbană demarat de către baronul de Haussmann în timpul domniei lui Napoleon al III-lea, care includea trasarea unor bulevarde largi și drepte în locul ulițelor întortocheate ale Parisului medieval, se ascundeau certe mize de putere: prin această reconfigurare a geografiei urbane autoritățile politice urmăreau nu doar să regularizeze Parisul după standardele iluministe de ordine și raționalitate transpuse în spațiu. Ci și să prevină posibilitatea revoltelor, să facă imposibilă baricadarea străzilor și să permită intervenția rapidă a forțelor de ordine (armată, jandarmerie, poliție etc.) pe aceste magistrale spațiale ale controlului social. Astfel, în cuvintele lui Michel Foucault (1997), planul urbanistic poate fi conceptualizat ca o „tehnologie a puterii”. Iar invocând terminologia unui alt gânditor francez, Louis Althusser (1971), în privința planurilor urbanistice se poate vedea la lucru dialectica dintre „aparatul ideologic” și „aparatul repre-

siv” ale statului: în cazul de față, primul constă în teorii despre spațiu – spațiul al reprezentărilor în expresia lui Henri Lefebvre (1991) – în lumina cărora este creată o realitate materială sub forma tramei stradale configurată în așa fel încât să poată servi intereselor de putere ale celor care dețin mijloacele legitime sau mai puțin legitime de a exercita violența într-un anumit teritoriu.

A doua dimensiune a orașului memorial, suprapusă infrastructurii fizice a spațiului construit, este dată de (2) *materialitatea simbolică a artefactelor comemorative*. În această categorie intră monumentele de for public precum statui și busturi, plăci memoriale, cenotafe, mausolee și memoriale de război, arcuiri de triumf dar și alte elemente cu conotații simbolice integrate în decorul urban. În cazul unor astfel de artefacte comemorative, având în vedere faptul că ele sunt concepute în mod expres pentru a codifica trecutul în formă materială, acestea sunt explicit politice. Monumentele publice constituie declarații ideologice sculptate în piatră sau turnate în bronz. Ele formează nodurile materiale ale unei topografii simbolice. În calitatea lor de artefacte materiale investite cu semnificații istorice și social-politice, monumentele, busturile și statuile devin coordonatele spațiale ale unei geografii a memoriei, identității și apartenenței. Fie că sunt statui, busturi sau alte forme sculpturale, monumentele de for public reprezintă discursuri identitare și narațiuni istorice concretizate în artefacte materiale spațializate în repere simbolice.

Relația lor cu timpul este una esențialmente tensionată: pe de o parte, monumentele eternizează timpul istoric pe care îl comemorează. O trăsătură definitorie a monumentelor clasice, specifice modernității, o constituie caracterul lor static. Înscris în natura unui astfel de monument subzistă o pretenție explicită de imuabilitate. Aceste monumente sunt expresia unei intenții de eternizare a efemerului. Cei care le edifică urmăresc să permanentizeze memoria unei persoane, semnificația unui episod istoric, relevanța unei valori culturale. Pe de altă parte, timpul, sub forma schimbării sociale, patinează inevitabil nu doar materia din care monumentul este realizat (erodând granitul sau corodând bronzul), ci mai ales semnificațiile ideologice pe care închistează. Monumentele nu sunt perene, chiar dacă sunt ridicate cu această pretenție iar postamentul lor cognitiv constă în iluzia eternității. Speranța lor de viață depinde de dinamica socio-culturală și de contextul istorico-politic, urmând ca, inevitabil, la un moment dat, să iasă din circuitul comemorativ și, în cele din urmă, să fie retrase din spațiul public. Uneori, în momentele încinse ale is-

toriei, monumentele și regimurile politice pe care le personifică și materializează artistic cad victimă unor acțiuni iconoclaste caracterizate de violență simbolică și materială. În astfel de situații, cum a fost cazul statuilor liderilor comuniști după 1989 în țările din Europa Centrală și de Est, demolarea statuilor devin imaginile iconice ale prăbușirii regimurilor politice.

Dincolo de faptul că are capacitatea de a eterniza oamenii, ideile și evenimentele istorice pe care le comemorează, monumentele sunt încărcate cu puterea de a sacraliza spațiul public în care sunt amenajate. Instalate în nodurile critice ale configurației urbane, monumentele devin dispozitive memoriale înzestrate cu însușiri sacrale și calități „auratice”, în sensul aceluiași Walter Benjamin (2015) [1935]. Lucrul acesta transpare cu claritate atunci când analizăm monumentele în relație cu ritualurile. Monumentele publice articulează teritoriul cu semnificații istorice care sunt actualizate periodic prin organizarea unor practici comemorative. Ele stabilesc reperere spațiale și furnizează decorul material pe fundalul căruia sunt puse în scenă ritualuri memoriale prin care trecutul este adus în prezent (sărbători naționale, aniversări, zile de doliu etc.). Astfel, în jurul lor este consacrat un spațiu cvasi-liturgic, caracterizat de sacralitate memorială. Riturile comemorative derulate în imediata lor proximitate reînsuflețesc periodic aceste artefacte culturale și totodată suflă viață în trecuturile pe care monumentele le immortalizează.

În fine, al treilea strat al orașului memorial constă în (3) *sistemul de denotație spațială* ipostaziat în toponimia urbană. Mai exact, acesta este alcătuit din nomenclatorul străzilor și al altor locuri precum parcuri, cimitire, pasaje, poduri etc., al denumirilor instituțiilor publice – școli, biblioteci, spitale, teatre, stadioane, centre culturale etc. – dar și al organizațiilor private. Denumirile de locuri organizează spațiul pe care îl desemnează toponomastic într-un sistem coerent de referințe spațiale. Odată numit și etichetat lingvistic cu toponime, teritoriul este înțesat cu reperi care îl face ușor navigabil. Potrivit lui Maoz Azaryahu (1996), aceasta este și principala funcție a nomenclatoarelor urbane și cu precădere a denumirilor stradale: aceea de a individualiza arterele în cadrul țesăturii urbane în vederea facilitării navigării oamenilor și mărfurilor înăuntrul ei, dar și de a face posibil controlul administrativ asupra teritoriului. În lipsa lor, orientarea în spațiu devine dificilă, iar teritoriul un labirint întortocheat. Acest aspect este evidențiat de scriitorul ceh Milan Kundera, care a relatat cum în 1968, în contextul invaziei Cehoslovaciei de către Armata Roșie,

plăcuțele stradale, indicatoarele rutiere și panourile de la intrările și ieșirile din localități cu numele acestora au dispărut din toată țara: „Peste noapte, țara a devenit nenumită. Timp de șapte zile, trupele rusești au rătăcit prin teritoriu, fără să știe unde se află” (Azaryahu, 1996, p. 316). Chiar și așa – iar acest lucru arată limitele puterii de organizare a spațiului prin denumiri de locuri și semne rutiere – tancurile sovietice au pătruns până la urmă în capitală și au înăbușit Primăvara de la Praga. Povestea s-a repetat aproape identic după ce armata Rusiei a lansat invazia militară a Ucrainei în 24 februarie 2022. La scurt timp după declanșarea invaziei, presa internațională relata cum compania ucraineană responsabilă de drumuri a înlăturat toate semnele rutiere în efortul de a dezorienta forțele armate ruse care se îndreptau spre Kiev: „Inamicul dispune de un sistem slab de comunicare, ceea ce îl face să nu poată naviga cu ușurință în teritoriu. Hai să îl ajutăm să ajungă direct în iad!” – așa suna mesajul postat de reprezentanții companiei pe drumuri pe pagina de Facebook (Mathers, 2022). În ciuda acestei tactici toponimice de dezorientare teritorială, în cele din urmă tancurile rusești găsit drumul către Kiev și în celelalte mari orașe ale Ucrainei (Harkov, Cernihiv, Nicolaev, Herson și mai ales Mariupol), unde au declanșat ele însele iadul distrugerii urbane.

Utilitatea pragmatică a sistemului de denotație spațială ascunde un proces istoric mai amplu, acela de raționalizare a spațiului specific modernizării. După cum a insistat Max Weber (1993) [1905], modernitatea ca formațiune socială este rezultatul unui proces atotcuprinzător de „dezvrăjire a lumii” prin raționalizare (*Entzauberung*). În ceea ce privește dimensiunea spațială, raționalizarea s-a manifestat prin organizarea rațională a teritoriului, asupra căruia a fost exercitată o diversitate de „tehnologii ale puterii” (Foucault, 1997): pe măsură ce în Europa occidentală s-au consolidat puteri statale centralizate, autoritățile politice au revendicat proprietatea asupra spațiului, pe care l-au raționalizat printr-o serie de mijloace precum numerotarea clădirilor, atribuirea denumirilor stradale, cadastrarea teritoriului, codarea poștală a acestuia etc. Aceste tehnologii spațiale ale puterii au fost completate de un pachet de tehnologii biopolitice, aplicate asupra corpului social începând cu aceeași perioadă, ca parte a unei noi logici de guvernare pe care Foucault o numește „guvernamentalitate”: autoritățile publice au realizat recensăminte și au instituit practici raționale de evidență a populației. Sistemul de denotație spațială (atribuirea de denumiri locurilor și sistematizarea nomenclatoarelor urbane) a devenit astfel parte intrinsecă a unui